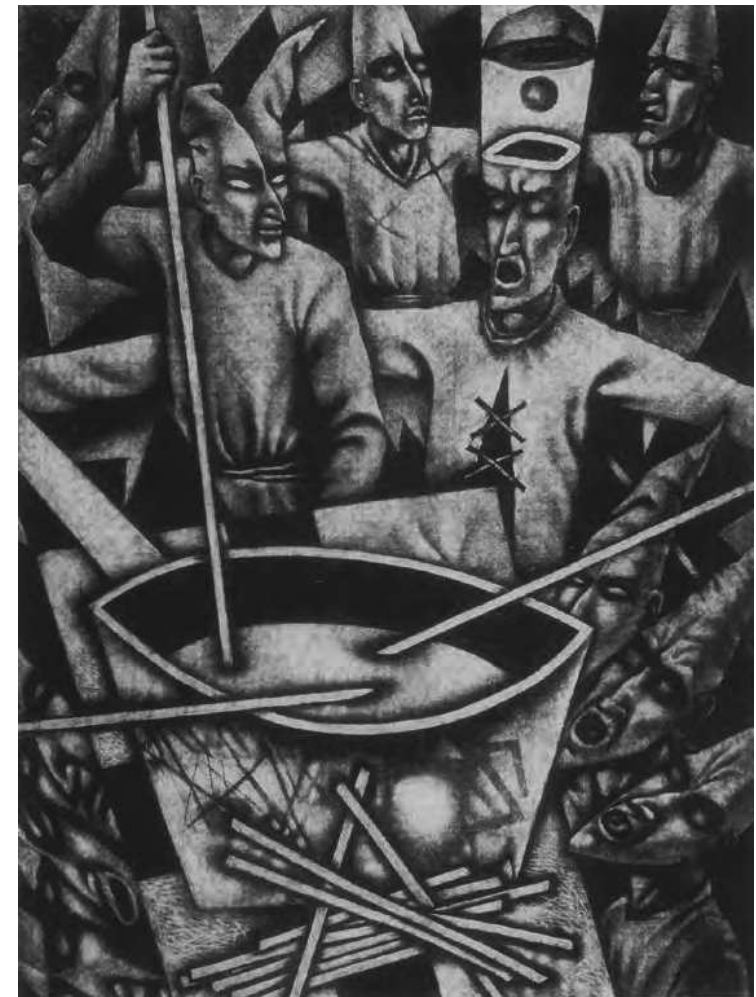

ZESTIENDE JAARBOEK ANARCHISME

Zestiende Jaarboek Anarchisme / de AS 165/166

- Jan Bervoets *EROTIEK ALS VERZET?*
Over de 'visionair realist' Melle Boerrigter
- Simone Bruno
Martin Smit *CHOMSKY OVER DE FINANCIËLE CRISIS*
ZIJ ZAGEN SPANJE STERVEN
Buitenlandse correspondenten in de burgeroorlog
- Rudolf de Jong
Cees Bronsveld *PLEIDOOI VOOR EEN EUROPEES POLDERMODEL*
OVER EEN GEDROOMDE SAMENLEVING
De visie van socioloog Willem Schinkel
- Boudewijn Chorus *ANARCHISTEN OP DE BRES*
VOOR VRIJHEID VAN MENINGSUITING
OVER HET MARTELAARSCAP
IN DE ANARCHISTISCHE TRADITIE
- Elun Gabriel *POLSBROEK, ZWIJNDRICHT, MIJDRECHT*
Het vroege christenanarchisme in Nederland
- André de Raaij *EEN POLITIEK VAN CONFRONTATIE*
Anarchosyndicalisme in Catalonië 1898-1923
- Willie Verhoysen *DE VELE GEZICHTEN VAN DE STAAT*
HERDENKING SLACHTOFFERS BURGEROORLOG
NA OPENING MASSAGRAF
Een reportage uit Albalate (Spanje)
- Hans Ramaer
Hanneke Willemse *BIERNOMADEN EN REVOLUTIONAIRES*
Kunstnomaden, radicalen en utopisten
en de Nederlandse vroeg-socialistische beweging
- Ron Blom *REACTIES EN DISCUSSIES*
Luis Andrés Edo / Rita Verdonk
- Hanneke Willemse/
Rudolf de Jong *STERKE VERHALEN 2*
UIT HET LAND VAN PROUDHON 9
- Boudewijn Chorus
Thom Holterman *HARD RAIN 8*
LOUK HULSMAN, ABOLITIONIST (1923-2009)
- Hans Ramaer
Boudewijn Chorus
Dick de Winter e.a. *BOEKBESPREKINGEN*

Prijs van dit nummer 9,50 euro

DE AS 165 / 166

daarin een bindende factor. Dit voorbeeld is tekenend voor de rol die tijdschriften hebben gespeeld in de Nederlandse anarchistische beweging.

AS-redacteur Hans Ramaer benadrukt de rol van tijdschriften in de geschiedenis van het anarchisme in Nederland in zijn lezing *Anarchisme in domineesland*, voor het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds (2007), in een verkorte versie al gepubliceerd in de AS 161/162, maar nu in de volledige versie onlangs verschenen als brochure van het FDN-fonds.

Ramaer beschrijft continuïteit en veranderingen in de anarchistische beweging in Nederland, vanaf het ontstaan in de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog en hij schetst enige lijnen naar het heden. De Nederlandse anarchistische beweging maakte tijdens het interbellum een ongekende bloeiperiode door.

Hoewel de beweging een nogal losse structuur en een diversiteit aan groepen en stromingen kende, waren het met name de tijdschriften die voor samenhang en voortgang zorgden, aldus Ramaer.

Daarnaast schetst hij een andere tendens waardoor de aanhang van het anarchisme in Nederland groeide, namelijk de rol die religie en dan met name (ex)predikanten speelden binnen die beweging. Het is dankzij deze (ex)predikanten dat het (christen)anarchisme in Nederland zich tot een beweging ontwikkelde. Ramaer stelt dat zonder deze dominees (Bart de Ligt, Schermerhorn, Baehler e.a., maar in de eerste plaats Domela Nieuwenhuis) thema's als dienstweigering, antimilitarisme, vegetarisme en geheelonthouding binnen de Nederlandse anarchistische beweging waarschijnlijk geen grote rol gespeeld zouden hebben. In andere landen met een anarchistische beweging speelden deze zaken veel minder of nauwelijks. Zo was de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) weliswaar een internationale vereniging, maar eigenlijk kon zij alleen in Nederland op aanhang rekenen. Maar ook de kritiek op kerk en staat zoals Tolstoj die for-

muleerde, vond via de christenanarchisten een weg naar de anarchistische beweging.

Als derde oorzaak van de opleving van het anarchisme in het interbellum stelt Ramaer dat, juist omdat veel christenanarchisten (bijvoorbeeld binnen de BRAC, de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten, met o.a. Clara Meyer-Wichmann), later overgegaan in de BAS, de Bond voor Anarcho-Socialisten, die nauw samenwerkte met het IAMV, niet afkomstig waren uit de arbeidersbeweging, maar deels uit de middengroepen. Ramaer stelt dat daardoor de anarchistische beweging een bredere filosofische basis kreeg en niet in een isolement raakte, waardoor de beweging in de jaren twintig en dertig redelijk op peil bleef.

Dat de anarchistische beweging niet alleen uit arbeiders bestond, maar dat juist ook intellectuelen uit de middengroepen een belangrijke rol speelden, heeft zeker de beweging van vóór 1914, over de Eerste Wereldoorlog heen getild, en de rol van de dominees is daarin van cruciaal belang geweest.

Het belangrijkste breekpunt voor de beweging is echter de Tweede Wereldoorlog geweest. Daarna had de beweging nauwelijks meer een proletarisch karakter, en waren het met name groepen rond tijdschriften als *De Vrije Socialist* en *Recht voor Allen*, die een sprankje van een beweging in stand hielden. Hoewel Ramaer een belangrijke beweging als *De derde weg* niet met name noemt, die in de late jaren vijftig en begin jaren zestig een pacifistische opstelling uitdroeg, is deze zeker terug te voeren op de vooroorlogse Nederlandse anarchistische traditie van pacifisme en dienstweigering. Dit hangt samen met de verschuiving van het anarchistisch ideaal, door een proletarische beweging, naar het anarchisme als ideaal van een klasse van middengroepen en intellectuelen, een verschijnsel wat zich al voor de oorlog inzette. Dat een aantal thema's van de vooroorlogse beweging zich momenteel nog manifesteert in hedendaagse activistische stromingen, is mede op het conto van de toenmalige chris-

tenanarchisten en van de religieus-anarchistische beweging te schrijven, meent Ramaer. Weliswaar zijn de strijd tegen het militarisme en het dienstweigeren minder zichtbaar geworden, maar ecologische stromingen, de pleidooien voor vegetarisme en veganisme, de strijd voor dierenrechten en het streven naar een 'groene' samenleving, zijn wel dege-lijk terug te voeren op de Nederlandse anarchistische beweging van vóór de Tweede Wereldoorlog en de inspanningen van de christenanarchistische (ex)dominees in het bijzonder, zo geeft hij aan.

Deze brochure is niet alleen een geactualiseerde aanvulling op Ramaers eigen beknop- te geschiedenis van het anarchisme in Nederland, *De piramide der tirannie* (1977), maar zou zeker als vertrekpunt moeten dienen voor verder onderzoek naar de rol van de religieus-anarchisten in Nederland. (HZ) *Hans Ramaer, Anarchisme in Domineesland, Ferdinand Domela Nieuwenhuislezingen 8; Amsterdam 2008; 32 pag. (bestellen door overmaking van 4 euro op giro 631678 t.n.v. F. Domela Nieuwenhuisfonds o.v.v. Lezing 8.*

ROOD VERZETSFRONT

Over het tussen 1976 en 1989 in Nederland opererende Rood Verzetsfront (RVF) is onlangs het boek *Rood Verzetsfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland* verschenen, van de hand van Paul Moussault en Jan Lust. Moussault was tot het laatst bij het RVF betrokken en kan beschouwd worden als een van de drijvende krachten. Daarom ook moet deze compilatie met enige reserve beschouwd worden – een min of meer objectieve studie kan er niet van verwacht worden. Moussault figureert er zelf prominent in, en in talrijke passages is sprake van een vorm van verweer tegen aannames van derden, onjuiste uittalingen van andere RVF-activisten, rechtzettingen van beweringen in de pers of in documentatie van veiligheidsdiensten. De auteurs laden daardoor de verdenking op zich, de nog nauwelijks geboekstaafde geschiedenis van deze politieke groepering bij voorbaat te willen herschrijven.

Op het titelblad van het boek staat achter Moussaults naam '(red.)', maar op de cover ontbreekt deze toevoeging en het blijft dan ook onduidelijk wat zijn precieze rol bij de totstandkoming van dit werk dan wel was. Het woordje 'ik' komt in het boek niet voor, Moussaults naam des te meer. Over de andere auteur wordt in het geheel niets medegedeeld. Wat wel op de achterflap staat is dat het boek gebaseerd is op interviews met ex-leden van het RVF, naast geheime documenten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) en de Oost-Duitse Stasi. Met al dat moois heet het, dat dit boek 'een spannende inkijk in de keuken van het politieke activisme van die jaren' biedt. Een inkijk, zeker. Maar spannend? Helaas niet. Eerder saai, langdradig, tot in het irrelevante gedetailleerd. En oei, wat een geloof in eigen gelijk. Dat past ook wel bij het beeld dat anarchisten die RVF-activisten hebben meegemaakt overwegend is bijgebleven. Het heeft op een enkeling na iedereen in 'onze' gelederen afgeschrikt en weerhouden met hen samen te werken.

Het RVF is de organisatie geweest die in Nederland het meest consequent de gewapende strijd heeft gepropageerd. Ze deed dat door het organiseren van solidariteitsacties, bijeenkomsten voor het ondersteunen van gevangenen uit buitenlandse groeperingen (vooral de RAF) die aanslagen hadden gepleegd, het drukken en plakken van affiches, het RVF-bulletin en minder bekend: het plegen van talrijke kleinschalige geweldsacties onder gelegenheidsbenamingen als *Rood Volksverzet* of *Beweging Tegen de 7e Juni* (Europese Verkiezingen 1979). Dat liep van het ingooien van etalageruiten van autodooders (Duitse merken) tot het plaatsen van lichte explosieven bij bedrijfspanden of de particuliere woning van een justitiefunctionaris.

Daarnaast had het RVF een internationaal belangrijke publicitaire poot, de *Knipselkrant*, bedoeld als orgaan voor het verspreiden van claimverklaringen, discussiestukken over de

gewapende strijd, artikelen over de situatie van gevangenen leden en informatie over de tactieken en methoden van de 'vijand' in het kader van de strijd tegen terrorisme (politie, justitie, veiligheidsdiensten). In het boek wordt de ontwikkeling van het RVF chronologisch op de voet gevolgd, te beginnen met een korte schets over de voorgangers *Rode Jeugd* en *Rode Hulp*. Een en ander wordt kennelijk uit eigen ervaring of kennis van de auteurs beschreven, deels aan de hand van mededelingen van ex-leden, deels op basis van uitgebreid geciteerde passages uit discussiestukken en voor de rest ontleend aan documentatie van justitie- en veiligheidsdiensten. Beide laatste elementen maken het lezen lastig, door de wisselende kwaliteit van de teksten, maar ook doordat de relevantie van fragmenten vaak niet duidelijk wordt en er met cryptische steken onder water, tendentieuze opmerkingen en nogal eens inconsistente 'weerleggingen' van de opgenomen passages meer vragen rijzen dan antwoorden worden gegeven. Het gros van de geciteerde passages uit documenten had eenvoudig kunnen worden geparafraseerd en zou daarmee heel wat aan zeggingskracht gewonnen hebben. De beoogde lezer was met zeker honderd bladzijden minder beter af geweest.

Over het theoretisch niveau van het RVF kan van mening verschild worden – al doen de auteurs van dit boek er zelf nogal eens schamper over – maar nauwelijks over de aard van haar doctrine. Die was van onvervalst marxistisch-leninistische snit, met een vleugje Mao op zijn tijd. Maar als het zo uit kwam werd ook leentjebuurt gespeeld bij anarchistische voorlieden. Bijvoorbeeld in een RVF-tekst van 1983 onder de titel *Over geweld en actievoeren*: 'Bakoenin zei al: "Wij vrezen de anarchie niet, wij roepen haar op in de overtuiging dat zij de onbepaalde manifestatie van het bevrijde leven van de mensen betekent (...) en juist de kracht van de revolutie tegen de reactie zal vormen"' – citaat uit het Programma van de Internationale Broederschap (1869) – gevolgd door de 'ver-

taling' in het RVF-denken: 'De functie bestaat dus uit het chaotiseren van het systeem, het steeds nieuwe ideologische deuken toebrengen zodat de staat steeds meer in een legitimeitscrisis geraakt.'

Het eenzijdige, wellicht ook povere theoretische niveau leidde welhaast onvermijdelijk tot een onthutsende praktijk, althans van de strijdafdeling van het RVF, een tijd lang 'B-groep' genoemd. Zo lees je hoe tientallen activisten zich kennelijk jarenlang dag in dag uit ook hebben beziggehouden met merendeels onnozele acties tegen bedrijfsvestigingen in Deventer of Stadskanaal, tegen seksshops in Groningen of tegen een justitiefunctionaris in Arnhem waarvan we ons de veronderstelde slechtheid, laat staan de naam niet eens meer kunnen herinneren. Bladzijden en dagen vol klungelig gedoe, ongerichte frustratie, merkwaardige obsessies, verspilde tijd. Impact op de samenleving: nul, – of zelfs negatief: criminalisering van heel buitenparlementair links werd daardoor in de hand gewerkt.

Daarmee wil niet gezegd zijn, dat dit boek oninteressant is. Naast het overwegend loze actiegebeuren en het brallerige RVF-bulletin – die propaganda voor de gewapende strijd werkte niet en leverde eerder brede afkeer en versplintering dan nieuwe aanhangers op – was er immers nog *de Knipselkrant*. Dit vanaf 1978 tien jaar onafgebroken verschenen documentatieblad (met een wisselende oplage van tussen de 750 en 5000 exemplaren) blijkt een verbazingwekkende internationale impact te hebben bereikt, en een bij tijd en wijle behoorlijk effectieve positie in tegeninformatie te hebben opgebouwd. Dat heeft indirect zeker invloed gehad op berichtgeving in de West-Duitse en andere Europese media, waardoor de intensieve staatsgeleide psychologische oorlogsvoering incidenteel doorbroken kon worden. Zo kreeg de ondersteuning van de vervolgdde *kameraden* toch handen en voeten. De geschiedenis van deze kant van het RVF, zoals in het boek beschreven laat dan ook niet alleen zien met welke enorme problemen het organiseren van ver-

zet op (en nogal eens over) de rand van de legaliteit gepaard gaat, maar ook hoe je hierop met enige mate van succes kunt reageren en ondanks massieve counter-insurgency toch jaren lang stand kunt houden.

Nadat in de loop van agressieve campagnes in de ons omringende landen (West-Duitsland met de RAF, Beweging 2e Juni, RZ; Italië met de Brigade Rosse, Spanje met de GRAPO, België met de CCC, Frankrijk met de Action Directe) de strijd- en ondersteuningsorganisaties een voor een waren uitgeschakeld of geneutraliseerd bleef in het door die groeperingen lange tijd als relatief veilig achterland beschouwde Nederland (ook bewust veilig gehouden door er geen aanslagen te plegen) de RVF nog enige tijd als eenzame steunpiloot overeind. Totdat uiteindelijk ook hier in 1988/89 de ontmanteling werd doorgezet met ontruiming van redactieruimtes, arrestatie van sleutelfiguren op dubieuze aanklachten, inbeslagname van de drukpers, vrijdeling van het verzenden van de bulletins, etc.

Jammer, maar niet verrassend voor wie het RVF heeft meegemaakt en haar publicaties kent, is het ook in dit boek weer ontbreken van reflectie op de vraag of en zo ja wanneer gewelddadige actie zinvol is. Een vraag die bijvoorbeeld ook tijdens de komende Pinksterlanddagen weer zal worden bediscussieerd naar aanleiding van de te vertonen eind 2008 uitgebrachte film *Der Baader Meinhof Komplex*. Voor het RVF was dat een vraag die helemaal niet meer ter discussie stond: 'Het feit dat we in een klassenmaatschappij leven brengt met zich mee dat er een klasse is die met behulp van geweld deze maatschappij koste wat het kost laat voortbestaan waarbij de onderdrukte klasse de klappen krijgt; met andere woorden de onderdrukking en uitbuiting van de mens moet dus herleid worden tot het feit dat de productiemiddelen in particuliere handen zijn geraakt. Met deze economische overheersing pleegt de bezitter geweld in allerlei vormen: structureel, psychisch, fysiek. De bevrijding van die toestand ligt dus uiteindelijk in de

overname van de productiemiddelen en opheffing van het privé-eigendom. Om dat te bereiken is ons inziens geweld tegen het geweld van de bezittende klasse en haar handlangers gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk.'

Met deze en soortgelijke dogmatische redeneringen maakte het RVF een strikte scheiding tussen wie voor haar was en wie niet. Omarming van deze simplificaties op basis van toen reeds lang en breed verouderde inzichten over de 'klassenmaatschappij' betekende kritiekloze ondersteuning van alle vormen van zich met links legitimerende gewapende strijd, inclusief moord en doodslag. Solidariteit met dergelijke nietsontziende, ondoordachte actie is wat het RVF praktiseerde, optimaal gebruik makend van de publieke ruimte in het repressief-tolerante Nederland van de jaren zeventig en tachtig. Met grote risico's voor zichzelf maar ook voor andere delen van de buitenparlementaire beweging, zoals de kraakbeweging, de radicale delen van de vredesbeweging en de milieubeweging.

De vraag naar het 'nettorendement' van het RVF is achteraf misschien niet helemaal eerlijk. Maar de geschiedenis, ook die van de linkse beweging, is er toch om van te leren. In dat kader is de verdienste van dit boek, dat het een begin van documentatie biedt over een van de zeldzame organisaties in Nederland die opereerde op het breukvlak van de legaliteit, waarover alleen al daardoor weinig van binnenuit bekend is, laat staan onomstotelijk vaststaat. De vraag naar de politiek-historische balans blijft echter open. Tenslotte nog een opmerking over de verzorging van dit boek. Die is abominabel. Het wemelt van de taalfouten, waarbij opvalt dat de auteurs vooral nodeloos dure woorden ook nog eens verkeerd gebruiken. Het afwisselend gebruik van schreefhoudende en schreeflose letters ter onderscheiding van hoofdtekst en citaten is inconsequent doorgevoerd en daardoor dikwijls onoverzichtelijk geworden.

De bronvermeldingen in dit boek tenslotte

zijn overwegend van weinig waarde. Het grootste deel van de in totaal 707 noten verwijst als vindplaats naar een (ooit) geheim stuk van een of andere dienst, of naar een 'ongepubliceerd stuk', dat te vinden is in het 'archief DoCom'. Dit is blijkbaar een intern RVF-archief, dat niet openbaar is en waarvan alleen vermeld wordt dat het per e-mail te bereiken is. Een schijnverantwoording, die de geloofwaardigheid van delen van deze toch al moeilijk controleerbare tekst niet ten goede komt. (BCh)

Paul Moussault en Jan Lust, Rood Verzetfront. Aanzetten tot stadsguerrilla in Nederland; Papieren Tijger, Breda 2009; 352 pag.; 25 euro.

HET GROENE VOETEN SPEL

Men kan artikelen schrijven in kranten, boeken maken of bijvoorbeeld directe actie voeren om de burgers bewust te maken van kwesties als klimaatverandering, mondiale honger en armoede, en het hoge westerse milieugebruik. Maar het is niet eenvoudig om bekenden, vrienden, burens of leerlingen op school op een meer speelse manier te laten nadenken over deze onderwerpen. De makers van uitgeverij Atalanta in Utrecht (van onder meer het Billen Bloot Spel en het Billetjes Bloot Spel) hebben een creatieve oplossing bedacht voor dit probleem. Sinds kort geven zij het 'Groene Voeten Spel' uit om jongeren en volwassenen te laten reflecteren over de consumptiemaatschappij, armoede in het Zuiden en de opwarming van de aarde.

Het spel bevat vraagkaarten, verzamelkaarten en pestkaarten en richt zich vooral op het leren maken van 'bewuste keuzes' tussen groene en niet-groene gedragswijzen, het bedenken van nieuwe oplossingen en denkrichtingen. Het spel kan op verschillende manieren worden gespeeld en de nadruk ligt niet primair op goede of foute antwoorden op de vragen, maar op het denkproces zelf en het overdenken en onderling bespreken van afwegingen ten aanzien van milieuge drag. Het Groene Voeten Spel is zonder twijfel een geslaagd initiatief. Het spel stimuleert het

kritische denken over milieuvragen, is fraai verzorgd uitgegeven en heel betaalbaar. Het zal wel sterk afhangen van de spelers of zij met dit kaartspel een echt vrolijke en gezellige avond tegemoet kunnen zien. Het onderwerp milieu en klimaat zal sommigen toch vrij zwaar op de maag blijven liggen. Bepaalde vragen van het spel zijn behoorlijk abstract en ingewikkeld (Bijvoorbeeld: *Hoe komt het dat de meeste mensen niet consuminderen?, of 'Weg met de groeieconomie. Leve de krimpeconomie!' Mee eens? (Waarom niet/ wel?)*).

Deze complexe kwesties veronderstellen de nodige voorkennis van de deelnemers en de vraag is dan ook voor welke doelgroepen het spel het meest geschikt is. Mijn antwoord zou zijn: scholieren vanaf een jaar of vijftien, studenten, de meer kritisch ingestelde krantenlezer, en natuurlijk al tamelijk milieubewuste burgers.

Wat het spel uitstekend uit de doeken doet, is dat het probleem van toenemende CO2 uitstoot alleen effectief kan worden opgelost wanneer de bewoners van de aarde erkennen dat er begrenzingen zijn aan hun ecologische voetafdruk en daar in hun keuzes consequent naar handelen. De ecologische voetafdruk is eenvoudig uit te rekenen (zie voetenbank.nl).

Het is een maat voor de milieu-gevolgen van de menselijke consumptie, uitgedrukt in een bepaalde hoeveelheid land- en wateroppervlak. Berekeningen wijzen uit dat iedere persoon op aarde het recht heeft op een eerlijk aandeel (fair earth share) van ongeveer 1,8 hectare. Dat wil zeggen dat iedere aardbewoner – ook in Nederland (gemiddeld gebruik nu 4,7 hectare) – ervoor zal moeten zorgen dat zijn of haar milieugebruik binnen de ecologische perken blijft. Dit issue vormt een immense uitdaging voor politiek en samenleving.

Het beperken van de ecologische voetafdruk tot globaal 1,8 hectare per individu zal drastische gevolgen hebben, vooral voor de bewoners van de rijke westerse landen. Een dergelijke beperking is niet te realiseren door een kleine verhoging van de energie-efficien-

cy, het een beetje afzwakken van de auto- en vliegmobiliteit, of het beter isoleren van de huizen. Het gaat om veel dieper ingrijpende veranderingen in levensstijlen. Denk bijvoorbeeld aan: veel minder vaak de auto gebruiken, minder vlees eten, minder vliegreizen maken, minder luxegoederen aanschaffen.

Waar het spel ook heel terecht aandacht voor vraagt, is het moeilijke onderwerp van het democratisch draagvlak. Is de burger wel bereid om een flinke stap terug te doen vanwege het broeikasprobleem? De meeste burgers blijken in de praktijk wel geneigd om milieuge dringen die weinig tijd en moeite kosten (glas en papier scheiden, etc) aan te passen, maar claimen vervolgens het volste recht om milieuoverwegingen op het gebied van de eigen woning, het autogebruik en verre vliegvakanties buiten beschouwing te laten.

De westerse burger wil heel eenvoudig 'consumptievrijheid'. Het grootste deel van de bevolking van de ontwikkelde westerse maatschappijen is gericht op een comfortabel, aangenaam, en gerieflijk bestaan. Het zijn de welvarende leden van de middenklasse die tevreden zijn en alles in het werk stellen om de huidige groei-economie te handhaven.

De spelers van het door Rymke Wiersma bedachte spel worden uitgenodigd om kritisch te kijken naar hun eigen consumptiepatronen, hun autogebruik, vlieggedrag en hun bereidheid om meer te betalen voor milieuvriendelijke producten. Al met al is het een uitnodigend spel dat duidelijk maakt dat een groenere wereld wel degelijk haalbaar is. Een groene levensstijl kan uiterst aangenaam zijn, vooral omdat de kwaliteit van leven zal toenemen en de burger wordt bevrijd van de huidige werk- en consumptiestress. (MdG) *Het Groene Voeten Spel, 110 kaarten, 9 euro. Te bestellen bij Atalanta (atalanta@at-A-lanta.nl), of in de boekwinkel.*

OORLOG EN VERZET

Met zijn variatie aan onderwerpen en afwisseling aan artikelen en besprekingen behoort dit *Tiende Bulletin Tweede Wereldoorlog* tot de

beste uitgaven in deze reeks. Zo bevat het onder meer artikelen over 'de lach als verzetsvorm', over spionage door een groep Haagse illegalen rond de V2-raketten en een biografisch portret van Leon Degrelle (1906-1994), de jonge Belgische fascist die met zijn Rex-beweging in de jaren dertig heel wat populairder was dan Mussert in Nederland. Hij bezat charisma en was (in 1936) goed voor 15 procent van de Waalse en 7 procent van de Vlaamse stemmen. Als SS'er vluchtte hij aan het eind van de oorlog naar Franco-Spanje dat hem weigerde uit te leveren. Opmerkelijk is dat in dit bulletin geen aandacht geschonken wordt aan het WO2-nummer van *de AS* (nr. 158) maar wel aan wat in nr. 156 over de Spaanse burgeroorlog werd geschreven.

Bij dezelfde uitgever verscheen een boekje over vier nationaal-socialisten die tijdens de bezetting van Nederland op belangrijke posten terecht kwamen. Op verzoek van dr. L. de Jong schreven ze na de oorlog in de gevangenis hun memoires over hun keuze voor de NSB en hun collaboratie.

Het gaat om De Marchant et d'Asembourg, Van Maasdijk, Goedewaagen en Woudenberg, die sterk verschilden van afkomst en karakter. Maar bij geen van hen was iets van berouw te bespeuren.

Op de zoals gewoonlijk drukbezochte anarchistische boekenmarkt in Gent kocht ik dit jaar een brochure over autonoom volksverzet tegen fascisme en nazisme. Fragmentarisch maar niettemin informatief wordt daarin aandacht besteed aan met name het verzet van jongeren in de jaren dertig en veertig. Aan de orde komen onder andere het illegale verzet van anarchosyndicalisten in het Rijnland na 1933; voorts de Edelweiss Piraten, de benaming van revolterende jongeren in allerlei Duitse steden die zich na 1933 tegen de Hitlerjugend keerden en soms ook aanslagen pleegden. Enigszins vergelijkbaar waren de na 1940 in Parijs opererende Zazou's, rebellerende jongeren, die zich lieten inspireren door (zwarte) jazzmusici en onder meer